

© 2005 **І. В. Музика**

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ТА СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ

Дослідження співвідношення філософії права і соціології права сьогодні має важливе теоретичне і прикладне значення, оскільки диференціація наукового знання сприяє розвитку нових напрямків наукових досліджень та впровадженню їх результатів у практику. На думку автора, цю проблему допоможе вирішити з'ясування історії становлення цих двох наук.

Досить гостро з самого початку розвитку соціологічного напрямку у правовій науці постала проблема співвідношення загальної соціології та соціології права. Ідею про те, що правова наука складає частину соціології, західноєвропейські вчені традиційно приписують Є. Ерліху – одному із засновників течії “вільного права”. Утім, ця ідея сформульована російським ученим С. А. Муромцевим у праці “Що таке догма права” ще у 1884 р. Муромцев у своїх висновках спирався на вплив, що справила на правознавство англо-французька соціологія. Зокрема, він стверджував, що закони правознавства, як і закони соціології, є законами статичності й динаміки [12, с. 40].

Тобто певний час (кінець XIX ст. – початок XX століття) юридична соціологія розглядалась як галузь загальної соціології поряд із соціологією релігії, економічною соціологією, соціологією виховання тощо. Визначення власного предмета соціології права відбулось тільки після розмежування юридичного соціального від неюридичного соціального та віднайдення строгих критеріїв для визначення “юридичного”.

На цьому етапі розвитку соціологічної науки велике значення відіграли праці таких учених, як О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зіммель, Т. Парсонс, ідеї яких лягли в основу соціологічно – правових концепцій Є. Ерліха, Г. Гурвича, О. Жені, П. Сорокіна, С. Муромцева, М. Капустіна, В. Сергеевича, М. Коркунова, Ю. Гамбарова, М. Гредескула, Л. Петражицького, Є. Спекторського, Б. Кістяківського, С. Дністрянського, у дослідженнях яких право розглядається як особливе явище соціальної дійсності, яке знаходить вираз у юридичному досвіді та нормативних фактах.

Вважається, що як самостійний напрямок науки, вітчизняна соціологія права оформилась у процесі критики С. Муромцевим догматичного напрямку

юриспруденції. Вчений запропонував розглядати право насамперед як соціальне явище. На його думку, “право складає групу явищ суспільного життя. Наука ж повинна визначити відносини, в яких перебувають правові явища між собою і явища інших груп до умов і факторів суспільного розвитку” [12, с. 44].

С. Муромцев одним з перших сформулював два характерних для соціологічного напрямку принципи, на підставі яких він доводив ненауковість догматичного підходу до права, оскільки вивчення права з самого себе не може привести до відкриття законів, зумовлених його виникненням і розвитком. Намагаючись зруйнувати нормативний підхід до розуміння права, вчений стверджував, що під правом замість сукупності юридичних норм розуміється сукупність юридичних відносин. Він також висунув вимогу про вільну судову правотворчість стосовно встановлених норм права [12, с. 51].

У 30-ті роки минулого століття відомий теоретик соціології права Г. Гурвич поділив соціологію права на дві сфери. Перша – систематична соціологія права, що вивчає функціональні зв'язки між суспільною реальністю й сферами права. Це мікросоціологія права, яка кінець кінцем зв'язує з різноманітними формами спільнот довільно поєднані типи сфер права, такі як суспільне право й індивідуальне право. Правова типологія різних груп вивчає та намагається впровадити у “мікрофізику” правової дійсності, з одного боку – окремі угруповання, з іншого – суспільство в цілому, займається приписами права, спрямованими на окремі групи, всеохоплююче розглядає системи права. Друга – генетична соціологія, яка розглядає приховані в типах правових систем основні соціальні тенденції й фактори, що визначають дію правових норм [17, р. 48-49].

З цього часу можна вважати, що соціологія права сформувалась як самостійна юридична наука, яка займається теоретичним й емпіричним вивченням права в його соціальному вимірі та у його співвідношенні з іншими соціальними явищами та процесами.

Завдяки соціології права правові дослідження перестають розглядатись як чисто юридичні і набувають соціально-правового характеру, застосовуючи як загальнонаукові, так і методи окремих на-

ук, що надає можливість правознавству вирішувати як теоретичні, так і прикладні завдання.

В наш час дискусія про місце соціології права у системі суспільних наук триває, на жаль, часто не враховуючи аргументи, висловлені попередниками, в тому числі і згаданими вище. Сьогодні розв'язання цього питання, цілком очевидно, неможливе без дослідження співвідношення загальної соціології, загальної теорії права та філософії права.

Загальна соціологія допомагає загальній теорії права враховувати й помічати явища й процеси загальносоціального характеру, які не охоплюються рамками однієї галузі наукових знань, що значно розширює сьогодні проблематику загальної теорії права. Зокрема, до таких проблем можна віднести конкретні прояви життя суспільства у правовій сфері. Саме тому, на думку Д. Керімова, соціологія права, як і філософія права, є одним з напрямків загальної теорії права, який, ґрунтуючись на емпіричному рівні пізнання, піднімається до раціонального осмислення правової дійсності [6, с. 86-87].

Зокрема, Д. Керімов доводить, що соціологія права і філософія права розділяються між собою по лінії онтологічного й гносеологічного вивчення. Тобто філософія права є гносеологією права, а соціологія права – онтологією права. Автор далі стверджує, що не може бути онтології без гносеології або навпаки. І саме тому і соціологія, і філософія держави і права складають єдиний предмет науки загальної теорії держави і права [5, с. 14]. Але, як погоджується і сам Д. Керімов, сьогодні з розвитком філософії й соціології права вбачається доцільним і виправданим розмежування єдиного предмета загальної теорії держави і права. Належить погодитись, що таке розмежування дає можливість подальшого розвитку самої загальної теорії держави і права через становлення і розвиток нового напрямку соціології права, що в майбутньому дасть можливість загальній теорії держави і права робити висновки й узагальнення на більш високому теоретичному рівні і з більшим ступенем наукової об'єктивності й достовірності.

Протилежний погляд обстоює В. Варчук, який вважає, що соціологія права не торкається сутності права, його онтологічної глибини. Вона є галуззю соціології, тому що за своєю природою стоїть ближче до соціології ніж до правознавства. Він пропонує включити до соціології права всі соціальні явища, в яких присутній правовий елемент, навіть якщо цей елемент не виражений у чистому вигляді, а переплітається з іншими [2, с. 1-3, 105, 108]. Такий погляд досить спірний, оскільки, як зазнача-

лось, соціологія права поєднує як онтологічне, так і гносеологічне.

Філософія права хоч і розглядає право як форму соціального буття і вивчає його сутність, та все ж вона не торкається функціонування права в суспільстві у соціальному аспекті. Науковими ж напрямками соціології права можна визначити: соціальну зумовленість права, соціальну природу та соціальні функції права, умови та механізм соціальної дії права, здійснення права, ефективність законодавства та правозастосування [8, с.25; 9, с. 20-21].

Е. Тадевосян вважає, що соціологія права виникла і розвивається на перетині соціології і правознавства, у зв'язку з чим вона виступає як міждисциплінарна галузь наукового знання. Критикуючи думку Д. Керімова, що філософія права – це гносеологія права, а соціологія права – це онтологія права, вчений підкреслює, що обидві ці науки роблять свій внесок і в онтологію, і в гносеологію права. Соціологічне знання про право, його дію і розвиток складає фундамент вивчення як політичної сутності права, так і власне юридичних аспектів права у правознавстві. Тому, на його думку, соціологія права є галуззю соціології і за своїм предметом і за методом [16, с. 47, 52].

Зокрема, соціологію права Е. Тадевосян відносить до соціологічних теорій середнього рівня (тобто спеціальних і галузевих) порівняно з макросоціологією, яка вивчає загальні закономірності соціуму, і мікросоціологією, що вивчає соціальні явища й процеси [15, с. 222].

Така позиція автора досить спірна і, на нашу думку, впливає з догматичного підходу автора до розуміння права, яке вчений визначає як систему загальнообов'язкових соціальних норм, установлених або санкціонованих державою, які регулюють дії, поведінку, відносини між людьми, групами, державними і громадськими органами, організаціями й установами [15, с. 183]. Зокрема, ще на початку століття відомий юрист Є. Спекторський підкреслював, що завдання правознавства далеко не вичерпуються догматичною юриспруденцією. І якщо уявити, що вони навіть нею вичерпуються, то й у такому випадку той матеріал, яким вона займається, являє великий соціологічний інтерес. Адже часто норми законів є не довільними приписами, штучно нав'язаними життю залежно від волі законодавця, хоча б і у розріз із реальними умовами й запитам, а є більш чи менш точним описом суспільного життя в тих формах, в яких воно природно склалось. Прикладом може послужити кодекс Наполеона, який є продуктом великої французької революції. Цей штучний закон, на думку вченого, наближається до природного соціального закону,

тобто до абстрактного відображення того, що відбувається, повторюється й спостерігається в реальному суспільному житті протягом тривалого проміжку часу [14, с. 30-31].

Визначаючи соціологію права наукою про загальні та специфічні соціальні закономірності і механізми взаємодії права і суспільства як соціальної системи, Е. Тадевосян доводить, що правознавство досліджує право ніби із середини, тоді як соціологія права вивчає його ззовні. Якщо правознавство виявляє насамперед якості і закономірності розвитку самого права, то соціологія права має своїм об'єктом не соціум і права, взяті окремо, а взаємозв'язок і взаємодію соціального й правового, точніше соціально-неправового і соціально-правового. Тобто соціологія права вивчає соціальне в праві, правове як специфічний прояв соціального, правове у поєднанні із соціально-неправовим [16, с. 40, 50].

На протипагу С. Алексєєву, який обстоює погляд, що загальна теорія права включає філософію права, соціологію права і спеціально-юридичну теорію права як сфери, напрямки й суму юридичних знань, Е. Тадевосян доводить, що соціологія права, як і філософія та політологія права, не є юридичними науками, хоча і повинні включатися в загальну теорію права як різні теоретичні ракурси і рівні вивчення права [16, с. 52].

З таким поглядом також важко погодитись, оскільки всі ці три науки вивчають різні аспекти такого соціального явища, як право та різні сторони його впливу на суспільство. Зокрема, такий відрив цих наук від інших юридичних наук досить не виправданий, оскільки сфера правового життя суспільства – це, насамперед, соціальні зв'язки ідеологічного й політичного характеру, які складаються під впливом права між людьми з приводу певних матеріальних і нематеріальних цінностей, що визнаються певним суспільством. Такі соціальні зв'язки отримали назву правовідносин, і, як загальновідомо, кардинально відрізняються від інших соціальних відносин за своїми ознаками. Правові відносини, які виникають в результаті регламентування фактичних суспільних відносин не можуть існувати відірвано від норм права. Сьогодні також не викликає заперечень визнання правовідносин формою здійснення права. Тому невизнання соціології, філософії та політології права юридичними науками призведе, на нашу думку, до обмеження предмета юридичної науки, її евристичної, аксіологічної та прогностичної функцій.

С. Савчук дотримується погляду, що юридична соціологія, філософія права, порівняльне правознавство та юридична психологія історично та ме-

тодологічно виникли із загальної теорії права, в рамках якої вони тривалий час розвивались як наукові напрямки дослідження, кожен з яких акцентував увагу на специфічних аспектах та методах пізнання права [6, с. 88].

Дослідник вважає, що з'ясуванню питання співвідношення філософії права і соціології права допомагає концептуальна відмінність між філософською наукою і філософією права як юридичною наукою. Зокрема, головною відмінністю між філософією і філософією права є не та чи інша сукупність проблем, які досліджуються, а сутність їх осмислення і тлумачення з позицій відповідного предмета, з погляду його концептуальних підходів і конкретизації у загальному контексті філософської та правової думки [13, с. 141-142].

Юридична соціологія і філософія права, як зазначає С. Савчук, перебувають не в опозиції одна до одної, а у взаємодії і взаємозумовленості. Вони взаємодоповнюють, але не взаємно замінюють одна одну. Кожна з них, незважаючи на спільність об'єкта, має свій предмет, який не дублюється іншими науками [13, с. 142-143, 148].

Певний період соціологія права вважалась частиною філософії права. Зокрема, Ж. Карбон'є вважає, що соціологія права, логіка права і правова психологія з часом вирізнилися з філософії права, яка зберегла за собою лише те, що можна назвати поширенням моралі і особливо метафізики на право, а саме умоглядні конструкції про права і обов'язки особи, сутність справедливості, природне право. Юридична соціологія перестала бути частиною філософії права і виокремилась у самостійну науку, коли звернулась до соціологічних методів (спостереження, експеримент, емпіричні методи), тоді як філософія права вдовольняється роздумами про людину і суспільство на основі особистого досвіду дослідника [4, с. 38-39].

К. Жоль, зокрема, зазначає, що коли йдеться про філософію права та її історію, роль соціології права особливо зростає по тій причині, що право – це важливий інструмент управління людьми зовсім різних суспільних груп. Відповідно для плідного вивчення історії філософії права необхідне використання соціологічних знань. Незважаючи на те, що часом важко провести вододіл між філософією права і соціологією права, важливо вибрати відповідні наукові пріоритети для того, щоб не підмінити один предмет дослідження іншим, оскільки, наголошує вчений, будь-яка предметна галузь, що вивчається, потребує використання певних пізнавальних інструментів у тому порядку, котрий відповідає її істотним структурним властивостям [3, с. 39].

Розбіжності між філософією права і соціологією права, які, безсумнівно, існують, на думку автора статті, дає можливість більш глибоко зрозуміти концепція “правової реальності” сучасного українського вченого С. Максимова. Цей дослідник справедливо зазначає, що філософія права є комплексною, суміжною дисципліною, яка знаходиться на стику філософії та юриспруденції. Ця обставина вимагає з’ясування місця і ролі філософії права у системі філософії та правознавства, яке можна здійснити, на його думку, двома шляхами. Перший – ідучи від філософії до права, тобто поширюючи ту чи іншу світоглядну, філософську концепцію на право або правові явища. Другий – ідучи від вирішення практичних завдань через наукове пізнання права до його філософського осмислення. Ці два шляхи формування філософії права зумовили і два різних підходи до розуміння її статусу в системі суспільних наук. Перший розглядає філософію права як галузь загальної філософії і визначає її місце в ряду особливих частин загальної філософії, таких як філософія моралі, філософія мови, філософія політики і т. ін. Інший підхід відносить філософію права до галузей юридичної науки. З цього погляду вона є “фундаментом” для створення позитивного права і науки про позитивне право, тобто наукою, яка роз’яснює значення принципів права і сенсу правових норм [11, с. 18-19].

Автор вважає, що основним завданням філософії права є обґрунтування права, його ідеї (сенсу). Питання “що є право (який його сенс)?” – основне, оскільки від відповіді на нього залежить розв’язання всіх найважливіших правових проблем, у тому числі й у сфері правотворчості і правозастосування. Це питання філософське, оскільки співвідносить право з людським буттям [11, с. 27].

Соціологія ж права займається юридичним і емпіричним вивченням права у його соціальному виразі, проявами й виразами його в контексті соціальних зв’язків, в його співвідношенні з іншими соціальними явищами й процесами [10, с. 88].

Тому саме співвідношення права з людським буттям стало однією з основних проблем як філософії, так і соціології права. Як зазначає С. Максимов, проблема правової реальності була однією з основних проблем філософії права початку ХХ століття, над розв’язанням якої працювали саме представники соціологічного напрямку в юриспруденції: Л. Петражицький, С. Спекторський, Б. Кістяківський. Зокрема, вчений розрізняє правову реальність як об’єктивно існуючий світ права, даний суб’єкту у практиці (досвіді) і картину правової реальності як модель правової реальності, що є за-

собом пізнання і конструювання світу права. Під правовою реальністю у широкому сенсі він розуміє всю сукупність правових феноменів: правових норм, інститутів, наявних правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету та т.ін. У вузькому сенсі – маються на увазі тільки базисні правові реалії, відносно яких усі інші правові феномени є похідними, і тоді під правовою реальністю в різних напрямках і наукових школах прийнято розуміти або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрямок), або правові емоції (психологічний напрямок). Виходячи з наведеного, вчений робить висновок, що загальна картина правової реальності залежить від того, що приймається в якості базисного феномена. Реальність же права встановлюється не в якості факту, а в силу його значимості для людини [11, с. 147-149].

Якщо використати концептуальну парадигму С. Максимова, то можна зробити висновки, що філософія права і соціологія права вивчають різні сторони правової реальності, і кожна з цих наук, маючи спільний об’єкт, вивчає різне коло питань (тобто має власний предмет) за допомогою специфічних методів наукового дослідження. А обидві ці науки знаходяться на перетині філософії та правознавства, оскільки допомагають осмислити такий феномен, як правова реальність.

Водночас необхідно визнати слушною думку Е. Тадевосяна, що соціологія права виникла і розвивається також на перетині соціології та правознавства і виступає одночасно як міждисциплінарна галузь наукового знання, оскільки сьогодні право розуміється як один із соціальних фактів, як соціальна структура та певний соціальний порядок, тобто як частина соціального буття, що дещо ширше від предмета юриспруденції.

М. Козюбра зазначає, що в сучасних умовах відбувається бурхливий розвиток процесів інтеграції, диференціації та взаємопроникнення наук, зумовлених не лише внутрішньою логікою і тенденціями розвитку науки, а й потребами практики, яка ставить перед правознавством такі комплексні завдання, які не може вирішити самостійно будь-яка окрема галузь знань. Тому визнання “двоїстої” природи філософії права та соціології права не тільки відповідає сучасним тенденціям розвитку науки в цілому і правознавства, філософії та соціології, зокрема, а й сприяє подоланню взаємної відчуженості, а часом навіть певної зневаги до досліджень один одного, з боку правознавців, філософів і соціологів, формуванню у них упевненості у тому, що лише їх спільними зусиллями можна створити найбільш повну, адекватну хара-

ктеристика такого надзвичайно складного феномену, як право [7, с. 30-31].

В. Бабкін звертає увагу на той факт, що для сучасної науки характерне посилення взаємозв'язків між різноманітними галузями, інтегративних тенденцій у їх розвитку. Центральною проблемою інтеграції наук і синтезу знань, наголошує вчений, є проблема їх співвідношення, встановлення та посилення взаємозв'язків між ними. Зокрема, ядром інтегративно-загальнонаукових форм пізнання, на його думку, є, філософія, яка через світоглядні, методологічні функції, універсальний категоріальний апарат справляє вплив на процес зближення наук [1, с. 56].

На нашу думку, така багатоманітність сучасних підходів до співвідношення філософії і соціології права викликана інтегративними тенденціями у розвитку суспільних наук, зміною і розвитком фундаментальних уявлень про право, переакцентуванням наукової парадигми як філософії, так і соціології права, а також відокремленням від цих наук на сучасному етапі нових галузей: юридичної етнології, юридичної антропології, юридичної психології, юридичної політології, які активно розвиваються й формують свої предмети досліджень.

Отже, і філософія права, і соціологія права сьогодні цілком заслужено претендують на статус самостійних наук, які взаємопов'язані і посідають місце на перетині філософії, загальної соціології та правознавства, являють собою структуровану систему знань про право і спрямовані на розв'язання найбільш актуальних проблем правової теорії та практики.

Список літератури

1. Бабкін В. Д. Взаємозв'язки філософії права та загальної теорії держави і права. / Проблеми філософії права. Том I., 2003.
2. Варчук В. В. Социология права – отрасль социологии. / Социологические исследования, 1996, № 10.
3. Жоль К. К. До питання про предметну область і методи сучасної філософії права. / Проблеми філософії права. Том I., 2003.
4. Карбонье Ж. Юридическая социология. – М., 1986.
5. Керимов Д. А. Предмет общей теории права. // Правоведение. – 1976. – № 1.
6. Керимов Д. А. Социология и правоведение. / Государство и право, 1999, № 8.
7. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права). / Проблеми філософії права. Том I., 2003.
8. Кульчар К. Основы социологии права. – М., 1981.
9. Лапаева В. В. Социология права: в поисках новой парадигмы. // Государство и право. – 1992. – № 7.
10. Лапаева В. В. Социология права в системе обществоведения. / Государство и право, 2000, № 4.
11. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: «Право», 2002.
12. Муромцев С. А. Определение и основное разделение права. – М., 1872.
13. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет і місце в системі юридичних наук. – Чернівці: «Рута», 2003.
14. Спекторский Е. В. Энциклопедия права. Лекции. – Варшава, 1912.
15. Тадевосян Э. В. Словарь – справочник по социологии и политологии. – М., 1996.
16. Тадевосян Э. В. Социология права и ее место в системе наук о праве. / Государство и право, 1998, № 1.
17. Gurvitch G. Sociology of law. London, 1947.

И. В. Музыка

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА И СОЦИОЛОГИЯ ПРАВА: ПРОБЛЕМА СООТНОШЕНИЯ

Автор, рассматривая различные взгляды на соотношение исследуемых направлений, отстаивает точку зрения о том, что философия и социология права сегодня могут считаться самостоятельными науками. Они взаимосвязаны и находятся на пересечении философии, общей социологии и правоведения, являясь структурированными системами знаний о праве.

I. V. Muzyka

THE PHILOSOPHY OF LAW AND THE SOCIOLOGY OF LAW: THE ISSUE OF THEIR SUBJECT COORELATION

The author, having reviewed various views on the correlation of the studied streams, presents the view of the status of the philosophy of law and the sociology of law as independent branches of science. They are interrelated and positioned on the crossroad of the philosophy, general sociology and the legal science, thus being structured systems of the knowledge on law.